

BASRA KÖRFEZİ TİCARETİ ÜZERİNDE SASANİ-BİZANS VE ARAP MÜCADELESİ

*The Fights of Sasanid, Byzantine and Arab Tribes Over The Trade of
Persian Gulf*

Ahmet ALTUNGÖK*

Taner YILDIRIM**

ÖZET

Erken Ortaçağların birbirine rakip iki büyük devleti olan Sâsânî ve Roma (daha sonraları Bizans) Devleti ile bunların müttefikleri olan Arap Kabileleri arasında siyasî, ticarî ve askerî anlamda büyük bir çekişme söz konusudur. Bütün bu çekişmelerin arkasında her iki devletin de ticaret yollarına egemen olma ve birbirlerine karşı siyasî üstünlük kurma mücadelesinin bulunduğunu görmekteyiz. Bu çekişmenin odak noktalarından bir tanesinin de Uzak Doğu ticaretinde söz hakkına sahip olma ve önemli pazar kentlerinin ele geçirilmesi gayretleri noktasında gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu gayretlerin önemli uzantılarından bir tanesi de Basra Körfezi ve Uzak Doğu üzerinde ticarî imtiyaz elde edebilme mücadelesidir. Bu mücadelede körfezin önemli sakinlerinden olan Arapların da önemli rolleri bulunmaktadır. Fakat körfez üzerinde üstünlük kurma yarışında Araplar ikiye bölünmüşlerdir ve Hire Arapları Sâsânîlerle ittifak halindeyken; Hatara ve Gassanî Arapları ise Roma ve Bizanslılar ile ittifak halindedirler.

Anahtar Sözcükler: Roma, Bizans, Sâsânî, Arap, Basra Körfezi, Ticaret.

ABSTRACT

There was a big conflict between Sasanid and Rome (called Byzantin later on), two big countries in early Middle Age, and their allies, the Arap tribes, in terms of politic, commercial and military. Under all conflicts, the most important factor was to dominate the trade routes and to gain political advantage over each other. We can see that one of the focal points of these conflicts is to have control over Far East trade and to capture important cities for market. In gaining commercial concession of both sides over Basra Gulf and Far East, Arabs also have important role. But Arabs was divided to the both sides in the race of establishing superiority over the Gulf. While Hire Arabs was alliance with Sassanids, Hatara and Gassani Arabs was alliance with Rome and Bizantines.

Key Words: Rome, Byzantin, Sasânid, Arabian, Basra Gulf, trade.

GİRİŞ

Basra körfezi günümüz İran toprakları ve Arap Yarımadası arasında bulunan; uzunluğu 805 kilometre, genişliği 280 kilometre ve derinliği yer

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi.

** Dr., Arş. Gör., Adıyaman Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi.

yer 40, 50 ve 100 metre arasında değişen büyük bir körfezdır. Bu körfez önemini günümüzde olduğu gibi erken ortaçağlardan beri sürekli olarak korumuş olduğu ekonomik nedenlerden almaktadır. Basra Körfezi'ni eski Yunan yazıtlarında *Sinus Persicus* şeklinde "Pers Körfezi", Asurlulara ait Sargon yazıtlarında "Acı Deniz" ve eski Pers kitabeleri ile Dara yazıtlarında "Pers Denizi" anlamında *Parsa Daray* şeklinde geçmektedir¹. İlkçağlarda Sümerler, Babilliler, Akadlar, Keldaniler, Asur ve Elamlar bu körfez üzerinde gemicilik ve deniz ticareti ile meşgul olmuşlar; Elamlar bu körfezin kıyısında büyük ticarî öneme haiz olan Layan adında bir kent kurmuşlardır². Bu körfez üzerindeki ticarî faaliyetler M.Ö. 3. binyılın başlarından başlayarak önemini artırarak devam ettirmiştir. Mezopotamya'da yaşayan ilk yerleşik topluluklar Hindistan ile aralarındaki ticarî faaliyetlerini bu körfez üzerinden gerçekleştirmekteydiler³. Sâsânîler döneminde körfezin doğu kıyılarında Parsa adı verilen bölgede Farslılar, batı kıyılarında ise Arap toplulukları bulunmaktaydı⁴. Burası Hindistan'a açılan en önemli kapıydı. Sadece Uzak Doğu'ya değil aynı zamanda Umman Denizi, Kızıldeniz aracılığı ile Afrika, Akdeniz ve Avrupa ticareti açısından da önemli bir yere sahipti⁵.

Eski dönemlerde Basra Körfezi'nden değerli taşlar, mücevherler ve inci taşları çıkarılır ve bunların ticareti yapılırdı⁶. Bu körfez etrafında yapılan

¹ Feridun Cüneydi, *Tarih-i Mühendisî der İnan*, Nişabur, 1376, s. 208; Touraj Daryae, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", *Journal of World History*, V. 14, No. 1, Hawaii, 2003, s. 1; Pirus Müctehidzâdeh, "The Persian Gulf in the Geographical Views of the Ancient World", *Cartographie Historique du Golfe Persique*, (Edts: M. Taleghani-D. Silva Couto), Tahran, 2006, s. 12; Taner Yıldırım, *Abbasîler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticâret*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2012, s. 11-12.

² Feridun Cüneydi, *a.g.e.*, s. 208; Hadi Hasan, *Sergüzeşti Keştiranî İraniyân*, (trc. Ümid İktidârî), s. 121.

³ Ali Goli, Manizheh Kianipour, "The Persian Gulf in Historical Documents (BC to 18th Century)", *Cartographie Historique du Golfe Persique*, (Edts: M. Taleghani-D. Silva Couto), Tahran, 2006, s. 23.

⁴ Will Durant, *Tarih-i Temeddün*, (Trc. Ebu Talib Sarihi), Sazman-ı Amuşeş-i İslamî, Tahran, 1398, s. 117.

⁵ David Whitehouse, Andrew Williamso, "Sâsânîan Maritime Trade", *Iran*, (The British Institute of Persian Studies), V. XI, London, 1973, s. 43, 44, 45; Hadi Hasan, *a.g.e.*, s. 121; Touraj Daryae, *a.g.m.*, s. 4; Pius Malekandathil, *Maritime, India: Trade, Religion and Polity in the Indian Ocean*, New Delhi, 2010, s. 4; İbnü'l-Fakih, Muhtasarü'l-Buldân adlı eserinde; Rahman Suresinde geçen iki denizden birinin Basra Körfezi ve diğerrinin de o dönemlerde Arap Denizi olarak adlandırılan Kızıldeniz olduğunu rivayet etmektedir. Bkz; Pirus Müctehidzâdeh, *a.g.m.*, s. 15.

⁶ İbnü'l-Belhî, *Farsname*, (Tsh. Guy Le Strange, R. E. Nikolsen), Tahran, 1339, s. 32; David Whitehouse, Andrew Williamso, *a.g.e.*, s. 35; Pius Malekandathil, *a.g.e.*, s. 2.

tarihi arkeolojik araştırmalar körfez üzerinde yapılan ilk ticarî faaliyetin inci taşı olduğunu ortaya koymaktadır⁷. Anılan dönemde Übülle, inci ticaretinin merkezi durumundaydı⁸. Bu şehrin en revaçtaki ticarî faaliyeti inci dalgıçlığıydı ve bu iş oldukça tehlikeli bir meslekti. Bu mesleğin zorlukları İslam öncesi Arap şairlerinden el-Musa'ib İbn Adas ve el-Mukhabbal İbn Sa'di'nin şiirlerine bile konu olmuştur⁹. Uzak Doğu'dan gelen ticarî gemiler Basra Körfezi'nin limanlarında indirilir, buradan Fırat ve Dicle nehirleri vasıtasıyla Sâsânî başkenti Medain'e ve buradan da karayoluyla Doğu Anadolu'nun Ruha (Urfa), Nisibis (Nusaybin) gibi şehirlerin pazarlarına veya Akdeniz limanlarına taşınırdı¹⁰. Sâsânîler, İranlıların pek sıcak bakmadıkları deniz ticaretini geliştirmek için büyük uğraşlar vermişlerdir¹¹. Sâsânî Devleti, Irak merkezli bir devlet olduğundan dolayı Fırat ve Dicle nehirlerinin körfez ticareti üzerinde önemli etkileri vardı. Bu devletin başkenti olan Tisfun şehri iki nehrin birbirine en yakın olduğu yerde kuruluydu. Fırat ve Dicle nehirleri Erken Ortaçağlarda Basra Körfezine ayrı ayrı dökülmekteydi¹². Bu iki nehrin körfeze döküldüğü bölgede kurulu olan Sâsânî liman kenti Übülle'ye gelen ticarî gemiler, getirdikleri ürünleri burada farklı gemilere naklederek aynı nehirler üzerinden başkent Tisfun'daki limanlara ve buradaki depolara gitmekteydiler. Sâsânî Devletinin Körfez ve Mezopotamya'daki güçlü varlığı bu bölgenin kuzeyinde bulunan Roma ve Bizans'a ait pazarların canlılığını yitirmesine de sebep olmaktaydı. Çünkü Ermenistan, Azerbaycan, Trabzon ve Erzurum

⁷ Robert Carter, "The History and Prehistory of Pearling in the Persian Gulf", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* V. 662, Leiden, 2005, s. 139 vd .

⁸ Robert Carter, *a.g.m.*, s. 144.

⁹ Robert Carter, *a.g.m.*, s. 144.

¹⁰ Feridun Cüneydi, a.g.e, s. 213; Beate Dignas-Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity Neighbours And Rivals*, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 196.

¹¹ George F. Hourani, *Arab Seafaring*, New Jersey, 1995, s. 38; Kadim İranlılar denizi Ehrimen'in yoldaşı olarak tanımlarlar ve ondan uzak dururlardı. Perslerin "İran Yunan'dan çekmediğini Tufan'dan çekti" sözü onların denizlerden uzak durmalarının altında yatan sebebi ortaya koyması açısından ilginçtir. Denizlere sıcak bakmayan kadim İranlılar deniz ticaretinde önemli bir rol oynayamamışlardı. (Bkz. Ahmet Altungök, *Siyasî, İdari, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2012, s. 232).

¹² Said Nefisi, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran, 1331, s. 31. Sâsânîler körfez üzerinde seyreden ticaret gemilerinin, suyun sığ olduğu yerlerde karaya oturmaması için yüksek fenerler kurmuşlardı. Aynı şekilde Fırat ve Dicle üzerinde seyreden gemiler için de suyun sığ olan noktalarında yüksek fenerler bulunuyordu. Feridun Cüneydi, *a.g.e.*, s. 216. Ayrıca bkz; Taner Yıldırım, *Uluslararası Taşımacılık ve Ticaret*, s. 367. Bu körfezin M.Ö 3000 yıllarında şimdiki kıyılarından 280 km uzakta olduğu Fırat, Dicle, Karun, Kerha ve Hendican nehirlerinin müstakil olarak bu körfeze döküldüğü rivayet edilmiştir. Bkz; Ali Goli, Manizheh Kianipour, *a.g.m.*, s. 23.

üzerinden Uzak Doğu'ya yapılan ticarî faaliyetlerde körfez'in önemli bir konumu bulunmaktaydı¹³.

I. Erken Ortaçağlarda Basra Körfezinin Ekonomik Önemi

Sâsânîler Basra Körfezi kanalıyla, Bizanslılar ise Kızıldeniz üzerinden doğu ticaretini ele geçirebilmek için kıyasıyla bir mücadeleye girişmişlerdir. Kuzeyde Hazar sahillerini ele geçiren Sâsânî devleti Bizans'ın Kafkasya üzerindeki ticarî yollarını kesintiye uğratmış ve onların kuzeye kürk yolu adı verilen Hazar Denizi'nin kuzeyine yönelmelerine sebep olmuştu¹⁴. Güneyde ise Basra Körfezi üzerindeki Sâsânî hâkimiyeti, Bizans'ın İskenderiye merkezli Mısır, Etiyopya ve Hindistan ticarî ağı üzerinde ciddi bir engel oluşturmaktaydı¹⁵. Bu iki ülkenin her biri, bir diğerini saf dışı bırakmak için Hintli yöneticilerle yakın ilişkiler kurup, ticarî bağlantılarını güçlendirmeye çalışmışlardır. Özellikle Bizanslılar bu doğrultuda, doğu ticaretinde tek söz sahibi olabilmek için *Dînar*¹⁶ adı verilen altın parayı kullanmışlardır. Altın, değerli ve güvenilir olduğundan bölge tüccarları bu parayla ticaret yapma hususunda hırslanmışlar ve böylece Hint çarşılarında gümüşten yapılan Sâsânî dirhemlerinin¹⁷, altın dînarlar karşısında tutunabilme şansı kalmamıştı. Buna rağmen Sâsânî gümüş kapları en yaygın ve kullanışlı mübadele aracı olarak Körfez ve Uzak Doğu ticaretinde çok geniş bir ticarî alana sahipti¹⁸. Sâsânîler, Hindistan yöneticilerini elde etmede Basra Körfezi'nin kendilerine olan yakınlığını kullanarak, doğu ticaretinin gerek deniz gerekse kara yönünden Basra Körfezi sayesinde devam edebileceğini düşünmüşlerdir. Hintli seyyah Kosmas, Milâdî altıncı yüzyılda bir Rum ile

¹³ Ali Goli, Manizheh Kianipour, *a.g.m.*, s. 27.

¹⁴ Matthew P. Canepa, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sâsânian Iran*, Los Angeles, 2009, s. 25.

¹⁵ Matthew P. Canepa, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁶ İslam dünyasında da para birimi olarak kullanılan "dînar", Yunanca asıllı "denarius" kelimesinden türemiştir. İslam ülkelerinin daha ziyade batı bölgelerinde kullanılan dînar'ın, özellikle X. asırdan itibaren diğer İslam merkezlerindeki kullanımı gittikçe yaygınlaşmıştır. En yakın rakibi olan drihem ile aralarındaki mübadele değeri 1'e 14 olmasına rağmen zaman ve mekâna göre bu oran 1'e 10 ilâ 1'e 15 arasında değişkenlik göstermiştir. Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit) İstanbul, 1988, c. IV, s. 270, c. VI, s. 86; Halil Sahillioğlu, "Dînar", *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994, s. 352-355; Walther Hinz, *a.g.e.*, s. 13; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), c. II, Ankara, 2003, s. 985-986.

¹⁷ Bir ağırlık ölçüsü ve gümüş para birimi olan Dirhem, eski Yunan devletiyle ticarî münasebetler sırasında drahmi kelimesinden Farsça'ya, daha sonra oradan Arapça'ya geçmiştir. Gerek ağırlık gerekse para birimi olarak dirhem kullanılışı çok eskidir. Geniş bilgi için bkz; Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994, s. 369-371; Hamidullah, *a.g.e.*, c. II, s. 985-986.

¹⁸ Said Nefisi, *a.g.e.*, s. 179; Rahim Reisneya, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran, (trç), s. 653.

İran tüccarının Seylan kralının huzurunda kimin hükümdarlarının daha kudretli olduğu hakkında birbirleriyle münakaşa ettiklerini açıklamaktadır. Sonunda Rum bu münakaşadan galip çıkmıştı. Çünkü İranlının sadece bir gümüş para göstermesi karşısında, diğeri bütün dünyada rağbet bulan güzel bir Bizans altınını göstererek, Rumların doğu ticaretindeki gücünü açıkça ortaya koymuştu¹⁹.

Öte yandan Dğu Roma imparatorluğu yani Bizans Erken Ortaçağlarda, Doğu Akdeniz'den itibaren doğuda kalan topraklarda önemli bir merkez oluşturarak, Roma imparatorluğundan ayrılma çabası içerisindeydi. Nitekim Milâdî 395 yılına gelindiğinde Roma imparatorluğu Batı ve Doğu Roma (Bizans) olmak üzere ikiye ayrılarak Doğu Roma İmparatorluğu kendisine Kostantinopolis'i (İstanbul) merkez seçti. Bu kopuş doğuda Sâsânîlerle mücadele eden güçlü bir Doğu Roma İmparatorluğunu (Bizans) ortaya çıkardı²⁰. Neticede bu iki güç, körfezin cezp edici ticarî canlılığı ve denizcilik faaliyetleri nedeniyle bölgenin kontrolünü ele geçirmek için birbirlerine karşı kıyasıya bir üstünlük yarışına girdiler. Bu durum Sâsânîler ile Bizans arasında Basra Körfezi'nin tüm bölgelerini içine alacak ciddi çekişmelerin yaşanmasına sebep oldu. İki ülke arasındaki mücadeleler Mezopotamya'nın güneyine kadar uzanmış, hatta Sâsânî başkenti Tisfun'un üç defa Bizans işgaline uğramasına sebep olmuş ve bu durum körfez ticareti için tehlikeli sonuçlar doğurmuştur. Zira, Sâsânîler ile Bizans arasındaki çekişme, körfez bölgesindeki topluluklar üzerinde huzursuzluk ve güvensizlik ortamı oluşturduğundan, ürkek bir yapıya sahip olan ticaret bundan zarar gördü.

Sâsânî devletinin Hint Okyanusu üzerinde ticarî tekeli oluşturması, Bizans ile aralarında önemli bir rekabetin kapısını araladı²¹. Nitekim Hint Okyanusu üzerindeki Uzak Doğu ticaretinde Sâsânîlerin tartışmasız bir üstünlüğü vardı. Sâsânî Devletinin körfez üzerinde kurmuş olduğu üstünlük onların Uzak Doğuda Hindistan, Seylan ve Malezya gibi ülkelerde ticaret

¹⁹ Bizans ile Sâsânî devleti arasında bir sikke antlaşması bulunmaktaydı. Buna göre Sâsânîler gümüş para darp edebiliyor, fakat altın para olarak Roma'nın solidus'unu kullanıyorlardı. Bu nedenle eskiden Rum eyaletleri olan İslam topraklarında altın para kullanılıyordu. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 536.

²⁰ İbrahim Ahmet Adevi, *ed-Devletu'l İslamiyye ve İmparatoriyye Rum*, Kahire, 1958, s. 5-7; Freeman, *a.g.e.*, s. 578-590; Süleymân İbrahim Askerî, *et-Ticâre ve'l Milahe fi'l Halici'l-Arabî fi Asri'l Abbasî*, Kuveyt, 1998, s. 43; M. Cevad Meşkür, *a.g.e.*, s. 87; Suleyman Huzayyin, *Arabian and the far East*, Kahire, 1942, s. 131.

²¹ Pius Malekandathil, *a.g.m.*, s. 4.

kolonileri kurmalarına imkân verdi²². Ayrıca Sâsânîler körfezde Übülle²³ ve Siraf²⁴ gibi önemli iki büyük liman kenti inşa etmişlerdi. Bu iki şehirde ticarî faaliyetlerin yanı sıra önemli bir gemicilik sektörü oluştu ve Uzak Doğu ticareti için dayanıklı gemiler inşa edildi²⁵. Bu dönemde Siraf, Sâsânîlerin en büyük donanma gücüne ev sahipliği yapmakla beraber dünyanın en büyük liman kenti olarak kabul edilmekteydi²⁶. Bu şehir Sâsânî ülkesinin mücevherat ticaretinin merkezi durumundaydı. Übülle kentinde çıkarılan inci taşları bu şehre gelir ve buradaki imalathanelerde çeşitli mücevherat süslemeciliğinde kullanılan daha sonra Sâsânî ve civar ülkelerin birçok pazarlarına gönderilirdi²⁷. Bu şehir erken dönemlerde Dicle Nehri'nin Körfeze döküldüğü delta üzerinde kurulmuştu²⁸. Bundan dolayı bu şehir üzerinden iç bölgelere gemiyle kolayca taşıma yapılabilirdi.

Buna ek olarak Sâsânîler körfezin kıyısında Gur Erdeşir, Guzeran, Haşt, Rivardeşir, Mihraban ve Esterabad gibi önemli liman kentlerini kurdular²⁹. Bu limanlara her gün Sâsânî ülkesinde imal edilen keten, yün, pamuk, parfüm, sırmalı ipek kumaş ve halıları yabancı ülkelere götürmek amacıyla birçok ülkeden gelen gemiler yanaşırlardı³⁰. Körfezin batı tarafından Gerha adı verilen büyük bir liman kenti vardı ve buradan büyük bir ticaret yolu Akdeniz limanlarına kadar uzanmaktaydı. Sakinlerini genel olarak Arapların oluşturduğu bu şehir oldukça zengindi. Buradaki evler ve içerisindeki mobilyaların yapımında fildişi, altın ve gümüşün bol miktarda kullanıldığı bilinmektedir³¹.

²² David Whitehouse, Andrew Williamso, *a.g.m.*, s. 46; Pius Malekandathil, *a.g.e.*, s. 1

²³ Übülle: Basra Körfezi'ne Hint Okyanusundan gelen ticaret gemilerinin bu körfez üzerindeki en son durağı olan Übülle, günümüz Basra şehrinin yakınlarında kurulmuş önemli bir liman kentiydi. Geniş bilgi için bkz; Taner Yıldırım, *a.g.e.*, s. 93, 120 vd.

²⁴ Siraf: Günümüz Buşehr yakınlarında Basra Körfezi'nin kenarında kurulmuş olan bu şehir MS. 970 yılında yıkılarak ortadan kaldırılmış olan önemli bir liman kentiydi. Bkz. İbnü'l-Belhî, "Farsnâme", (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 117, 118; Taner Yıldırım, *a.g.e.*, s. 132 vd.

²⁵ İbnü'l-Belhî, *a.g.e.*, s. 136.

²⁶ Ahmet Altungök, *a.g.e.*, s. 234.

²⁷ Robert Carter, *a.g.m.*, s. 144.

²⁸ Arnold Wilson, *The Persian Gulf*, New York, 2011, s. 63.

²⁹ Feridun Cüneydi, *a.g.e.*, s. 213; Touraj Daryae, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 6.

³⁰ Touraj Daryae, *a.g.m.*, s. 3.

³¹ David Whitehouse, Andrew Williamso, *a.g.m.*, s. 30.

II. Erken Ortaçağlarda Basra Körfezi Etrafında Cereyan Eden Olaylar

Sâsânî hanedanının Miladî 226 yılında yönetimi ele geçirmesinin ardından İranlılar, körfez üzerinde tam denetim kurmak için harekete geçtiler. Sâsânî hükümdarı I. Erdeşir (216–240)³², kendi döneminde bu körfez üzerinde küçük bir donanma inşa ederek deniz ticareti ile uğraşan kimselerin güvenliğini sağlamayı amaçlamıştı³³. Ancak tam bu dönemde Basra Körfezi'nin Fars sahilleri boyunca Araplar kendi başına buyruk birçok koloni oluşturmuşlardı³⁴. Bunların çoğu körfez üzerinde seyreden ticaret gemilerini yağmalayarak geçimlerini sağlamaktaydı³⁵. Arap kabilelerinin Basra Körfezi'ni bölgesindeki varlıkları onların bu bölgede siyasi ve iktisadi bakımdan hâkimiyetlerini tesis etmek isteyen Sâsânî ve Bizans ile ciddi mücadelelere girmelerine sebep olmuştur³⁶. Sâsânîlerin Basra Körfezi'ndeki coğrafi konumları, Arap yönetimlerinin ve güçlerinin onların ticarî faaliyetlerine kolay bir şekilde sekte vurmalarına imkân sağlıyordu. Sâsânîlerin kuruldukları ilk dönemdeki otorite boşluğu körfezin İran sahilleri boyunca Arap kabilelerinin buralarda yoğunlaşmasına zemin hazırlamıştı. Bu nedenle Araplar; Ahvaz³⁷, Kirman³⁸ ve Meysan³⁹ bölgelerinde ciddi

³² Altungök, *a.g.e.*, s. 28 vd.

³³ Feridun Cüneydi, *a.g.e.*, s. 213.

³⁴ Sâsânî ülkesinde yaşayan Araplar genel olarak günümüzde Huzistan olarak adlandırılan ve Elamların tarih sahnesine çıktıkları bölgede yoğun olarak bulunmaktaydılar. Bu Araplara o dönem İranlılar “Huz” adını vermektedirler. Günümüzde bu bölgenin merkezi olan Ahvaz şehri de ismini o dönemdeki tabirden almaktadır. Bkz. Said Nefisi, *a.g.e.*, s. 313; Touraj Daryace, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, V. 30, No. 3, Duke University Press, 2010, s. 401.

³⁵ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî Tercemesi*, c. II, Konya, 1982, s. 210; İbnü'l-Belhi, *a.g.e.*, s. 67, 68.

³⁶ Askerî, *a.g.e.*, s. 42; Roma ve devamı olan Bizanslılar Uzak Doğu ticaretinde müttefikleri olan Gassani Araplarını aktif olarak kullanmaktaydılar. Buna mukabil Sâsânîler de Roma ve ardılları olan Bizanslılara karşı müttefikleri Arap Lahmî krallığını kullanmaktaydılar. Bizanslılar körfez üzerindeki ticarî faaliyetlerini Gassani Arapları ve onların Körfez etrafındaki bağlıları olan Arap kolonileri eliyle yürütmekteydiler; Bkz. M. Cevad Meşkür, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran, 1366, s. 95; İrfan Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, C. I, Harvard University Press, 1995, s. XXVI.

³⁷ Güneybatı İran'da Huzistan Eyaleti'nin merkezidir. Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût Hamevî; *el-Mucemü'l-Büldân*, c. I, Beyrut, 2008, s. 347; Mustafa L. Bilge, “Ahvaz”, *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, s. 192.

³⁸ Kirman, Fars ile Mekran arasındaki bölgeye verilen isim olup burada birçok kent bulunmakta idi. Bu kentler: el-Kafs, el-Bâruz, el-Merâh, el-Balûs, Ceyrefet, yörenin yönetim merkezi olan es-Sirecan, Hezürkent, Lâfes ve Demendan kentleridir. Ekonomisi, büyük ölçüde tarıma dayanan Kirman, geniş bir tarım havzasına ve büyük sulama kanallarına sahipti. Buradan elde edilen haracın yıllık 30.000.000 dirheme ulaştığı söylenmektedir. Yine bu

koloniler meydana getirdiler⁴⁰. Bundan dolayı körfezde güçlü bir filo oluşturan Sâsânî devleti körfezin etrafında bulunan Araplara karşı ciddi bir üstünlük kurarak; aynı zamanda Uzak Doğu ticaretinin bir parçası olan Umman denizi ve Hint okyanusu üzerindeki tüm siyasî ve ticarî faaliyetlerini garanti altına almış oluyorlardı. Sâsânî devletinin körfez üzerinde oluşturmuş olduğu filo bu dönem Ortadoğu'nun en büyük deniz donanması olarak kabul edilmekteydi⁴¹. Arapların körfez üzerindeki ciddi denizcilik faaliyetleri Bizanslıların da dikkatini çekmiş olduğundan dolayı onlarla ticarî ilişkilerini geliştirme yoluna giderek aynı zamanda onları Sâsânîlere karşı kullanmaya çalıştılar⁴².

I. Erdeşir, yönetimde yegane söz sahibi olabilmek ve devlet ekonomisini rahata kavuşturmak için gerekli çözümün, Basra Körfezi'ne uzanan güney beldeleri boyunca bütün Arapları buradan çıkarmaktan geçtiğine inanıyordu. Yine kendi egemenliğini körfez üzerinde sağlayabilmek için bölgedeki diğer Arap kabilelere de boyun eğdirmek gerektiğini düşünüyordu. Bu amaçla düşüncelerini uygulamak için büyük askerî hamleler gerçekleştirdi. Özellikle körfezin Fars sahilleri boyunca dizili olan Arap kabilelerine siyasî baskılarda bulundu. Neticede Erdeşir, Fars sahillerindeki Arapların kendisine boyun eğmesini sağlayarak Sâsânî devletinin birliğini tesis etti ve bu başarısıyla körfezin idaresini Arapların elinden sökü� aldı⁴³. Daha sonra Bahreyn, Umman ve Basra Körfezi'ne sahip olan Erdeşir Arapları büyük oranda itaati altına aldı. Ahvaz ve Meysan (Messene) Arap krallarını mağlup ettikten sonra körfeze yerleşen Erdeşir, Bahreyn'de kendisi için bir şehir inşa

bölgede, özellikle Demendan kenti civarında başta altın, gümüş, demir ve bakır olmak üzere birçok maden bulunmakta idi. Ahmed b. Muhammed b. Fakîh el-Hemedanî, *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân* (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1967, s. 413-414. Ayrıca burada diğer İran kentlerinde olduğu gibi birçok dokuma merkezi bulunmakta ve sarık, mendil, taylesan ile değerli elbiseler üretilmekteydi. Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr Makdisî; *Ahsenü't tekâsîm fî mâ'rifeti'l-ekâlîm*, (nşr. . Muhammed Ali Baydoun), Beyrut, 2003, s. 354.

³⁹ Muhammed Seyyid Güleb, *et-Ticare fî Asri mâ Kable'l-İslâm*, Riyad, 1974, s. 189; Rıza Cevad Haşimi, *et-Tarih ve Asâru'l-Halici'l-Arabî*, Bağdat, 1985, s. 8-9; Yunanlıların Messene dedikleri bu bölgeye Araplar Meysan adını takmışlardı. Burası günümüzde Kuveyt adı verilen ülke topraklarıdır. Bkz. Joel Walker, *The Legend of Mar Qaedagh, Narrative and Christian Heroism in Late Antique Iraq*, Los Angeles, 2006, s. 95.

⁴⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, c. II, Beyrut, 1968, s. 638; Yahya Hişab, *İran Fi Ahdul Sasanîyyin*, Kahire, 1957, s. 75.

⁴¹ Feridun Cüneydi, *a.g.e.*, s. 213; Touraj Daryae, *a.g.m.*, s. 6.

⁴² Arnold Wilson, *The Persian Gulf*, s. 55.

⁴³ Muhammed Şakir, *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, Amman, 2003, s. 52-54; Hişab, *a.g.e.*, s. 77; Altungök, *a.g.e.*, s. 47 vd.

etti⁴⁴. Erdeşir, Hîre bölgesinde de yönetimini kuvvetlendirdi ve Arapları kontrolü altına aldı. Siyasî ve askerî hâkimiyet sayesinde, körfezin ticarî menfezlerine hâkim olarak bu bölgedeki Arapları kendine boyun eğdirdi. Erdeşir b. Babek başa gelince Hire krallığını tesis etmiş bulunan Amr b. Adiyî'yi⁴⁵ mağlup edip Basra Körfezi'nin tüm bölgelerini ve ticarî menfezlerini ele geçirdi⁴⁶. Bu dönemle birlikte Sâsânîlerle körfez Arapları arasında oldukça şiddetli bir mücadele başladı. Bu mücadelenin ana sebebini; körfezin sularına, ticarî yollarına ve Fırat nehrinin batı taraflarına sahip olabilmek düşüncesi yatmaktaydı.

Araplar, II. Şapur (309–379) döneminin⁴⁷ ilk yıllarında körfezin Fars sahillerindeki üstünlüklerini ikinci kez ele geçirmeyi başardılar. Öyle ki bu başarının ardından Araplar, Sâsânîlerin iç işlerine müdahale edecek kadar etkili bir konuma geldiler. Fırat'ın batısında yerleşmiş olan Araplar, körfezin bütün sahillerinde kendi kavimlerinden olan farklı Arap topluluklarını yerleştirmeyi başardılar. Irak'ın güneyine yoğunlaşan bu kabileler, körfezin ticarî menfezlerinde Sâsânîler ile birlikte söz sahibi olmaya başladılar. Arapların yönetimdeki güçleri, II. Şapur'un iktidarı kendi ellerine aldığı dönemde körfezin pek çok farklı bölgesine kadar uzanmıştı⁴⁸. II. Şapur, Erdeşir'e benzer askerî hazırlıklar yaparak, Arapların körfezdeki hâkimiyetine son vermek istiyordu. İlk olarak Fars sahillerindeki Araplara boyun eğdirdi ve ardından Eberşehr (Nişâpur)⁴⁹ yöresini denetimi altına aldı.

⁴⁴ Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakûbî*, s. 194; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 633; Şakir, *a.g.e.*, s. 52–54; Altungök, *Sâsânî Devleti*, s. 28, 29 vd; Askerî, *a.g.e.*, s. 44.

⁴⁵ Amr b. Adiyî, el-Hîre'yi ilk defa baş şehir yapan kişidir. Taberî bu kimseyi emirlerini yaptırın bir zorba, iyi bir savaşı ve bolca ganimet toplayan biri olarak tanımlamaktadır. Bu emir Sâsânî öncesinde etrafta bulunan Iraklılarla güç mücadelesi halinde olmuştur. Abdulhalik Bakır, "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. VI, sa. 2, Elazığ, 2010, s. 130.

⁴⁶ Taberî, *Tarih*, c. I, s. 627; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 634; Askerî, *a.g.e.*, s. 45; Bakır, *Hire*, s. 130.

⁴⁷ Geniş bilgi için bkz; Altungök, *Sâsânî Devleti*, s. 46 vd.

⁴⁸ Mes'ûdî, *Mürûc*, c. I, s. 254–255; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 656; Askerî, *a.g.e.*, s. 45; P. M. Sykes, *A History of Persia*, c. I, Macmillan Company Press, London, 1915, s. 444.

⁴⁹ İran'ın kuzeydoğusunda bulunan bir şehirdir. Verimli ve düz bir araziye yayılan şehir, tarım ve ticâret yoluyla ülke ekonomisine büyük katkı sağlar. Nişâbur'un ismi Sâsânî hükümdarı I. Şapur'dan gelmektedir. Yâkût el-Hamevî bu şehri şöyle tanıtmaktadır; "önemli faziletleri bulunan büyük bir şehri olup, Erdemlilerin madeni ve âlimlerin kaynağı durumundadır. Dolaştığım memleketler arasında onun gibisine rastlamadım... Neysâbûr (Nişâpur) halkının içtikleri suyun büyük bir kısmı yerin altından gelen su boruları ile sağlanır; bunun için yerin altında çukurlar hazırlanmıştır; bu nedenle su yerin altındadır ve fazla tatlı değildir. Burayı bol meyveli ve ürünlü gördüm. Müslümanlar burayı Hicrî 31. Yılda Abdullah b. Âmir b. Kureyz idaresinde, Osman b. Affan (r.a) döneminde barış yoluyla

Daha sonra Riverdeşir⁵⁰ sahillerindeki halk ona boyun eğdi. Farslı savaşçılar ile birlikte Bahreyn'e yönelen ve buradaki halkın büyük bir kısmını kılıçtan geçiren Şapur, özellikle Bahreyn şehirlerinden olan Hecer'de⁵¹ ikamet eden ve yöreyi tamamıyla kendi kontrolü altına almak isteyen Abdülkays Araplarına karşı büyük kıyımda bulundu⁵². Bunların ardından, Arapları tamamen yok etmek isteyen Şapur, ordusunu Yemame'ye yönlendirdi. Çünkü suların kabarmasıyla birlikte bölgedeki tatlı su kuyuları kapanmış ve bu bölgede yaşayan Araplar zor duruma düşmüştü. Bunu fırsat bilen Şapur, bu bölgedeki Arapları tamamen yok etmek için onları Hicaz'daki Yesrib tepelerine kadar takip etti⁵³. Şapur'un, Araplara karşı izlemiş olduğu bu katı tutum, onun tarihte Şapur *zülektaf* (omuzlar sahibi) lakabıyla anılmasına neden oldu⁵⁴. Zira Şapur yakalamış olduğu esirlerin omuzlarını deldirerek halkalar taktırmış ve bu esirlerin hepsini halkaların içerisinden geçirmiş olduğu zincirlerle birbirine bağlamıştır⁵⁵. II. Şapur'un bu cinayetleri nedeniyle insanların ondan ne denli korktuğuna dair Mes'ûdî bir rivayet nakletmektedir; Şapur'un, Bahreyn'e girdiğinde tutsak ettiği Amr b. Murre adlı yaşlı Arap'la aralarında bir konuşma geçmişti: Amr b. Murre, II. Şapur'a kendisini tanıttıktan sonra, ona Arapları öldürmekteki bu kininin ve hırsının sebebini sorunca, şu cevabı almıştı: “*Biz İran kralları bilgi birikimimizden ve bizden önceki büyüklerimizin bize verdiği haberlerden biliyoruz ki Araplar üzerimize yürüyecek ve kendi mülkümüzde bize galip geleceklerdir. Ben bunu engellemeye çalışıyorum*”⁵⁶.

Şapur, daha sonra ordusunu alarak, Basra Körfezi'nin Fırat uzantısı boyunca yer alan ticaret noktalarına doğru harekete geçti. Bu esnada Fırat sahili boyunca yerleşmiş bulunan Eyad kabilesi üzerine ani bir saldırı gerçekleştirerek, kabile savaşçıları daha ne olduğunu anlayamadan onların birçoğunu öldürdü, bir kısmını ise esir aldı⁵⁷. Bizans imparatorluğunun

fethetmişlerdir”... Hamevî, *Mu'cem*, c. V, s. 382–383. Ayrıca bkz; Zekeriyya b. Muhammed Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969, s. 473.

⁵⁰ Fars ülkesinde ki önemli yerleşim yerlerinden olan Erdeşir, Basra Körfezi'nin doğu sahili boyunca uzanmaktaydı. Şirvan, Cur, Sirâf ve Feyruz gibi şehirler bu bölgenin sınırları içerisindedir. Bkz; Hamevî, *Mu'cem*, c. I, s. 146.

⁵¹ Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, 1961, s. 23.

⁵² Arnold Wilson, a.g.e, s. 55; Altungök, *Sâsânî Devleti*, s. 47.

⁵³ Askerî, a.g.e, s. 46.

⁵⁴ Mes'ûdî, *Mürûc*, c. I, s. 254; Taberî, a.g.e, c. II, s. 57–60. İbnü'l-Belhi, a.g.e, s. 69; M. Cevad Meşkür, a.g.e, s. 85; Ayrıca bkz; Altungök, a.g.e, s. 46 vd.

⁵⁵ Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakûbî*, s. 198; Altungök, a.g.e, s. 47.

⁵⁶ Mes'ûdî, a.g.e, c. I, s. 256.

⁵⁷ Mes'ûdî, a.g.e, c. I, s. 255; Askerî, a.g.e, s. 47.

sınırlarına kadar uzanan Basra Körfezi yollarını, Arapların elinden büyük bir katliam sonrasında kontrol altına alan II. Şapur bununla yetinmeyerek, kendisinden kaçıp Bizanslıların kontrolünde bulunan Dımaşk'a (Şam) sığınan Arapları bile öldürmeye yeltendi. Çünkü o, Arapların ileride tekrar bir araya gelip, Basra Körfezi'ne ve körfezdeki ticaret yollarına sahip olarak Farşlıları buradan kaldırıp atacaklarını düşünüyordu. Dönemin Bizans imparatoru Julianus (361–363), Fırat üzerinde hem Arap ordu güçlerine destek vermek, hem de II. Şapur'dan intikam almak maksadıyla bir donanma hazırladı ve Arapların Sâsânî başkentine kadar akınlarda bulunmalarını sağladı⁵⁸. Fırat'ın batısında yerleşmiş olan Arap kabilelerinin reisleri, imparator Julianus'a bu desteğinden dolayı büyük bir sevgi besleyerek "Arapların Kralı" unvanını verdiler. Ancak Rum imparatoru daha sonradan Arapların kendi aleyhinde faaliyetler gerçekleştirdiğini görünce, II. Şapur ile bir antlaşma yaptı⁵⁹. Bu antlaşmanın ardından, Körfez ticaret yollarının korunmasında Arap kabilelerinin önemini anlayan II. Şapur ise bu kabilelerle yakınlık kurdu. Daha önce kendisinden kaçarak Şam'a sığınan Arapların tekrar körfez bölgesine geri dönmeleri için onlara imkân tanıdı.

Bu dönemden sonra II. Şapur, körfez ticaretine sahip olabilmek için, Araplar üzerinde uzlaşmacı bir siyaset gütmeye başladı. Ancak II. Şapur her ne kadar Araplara bu tür müsamahalar gösterse de biryandan onları farklı bölgelere yerleştirerek önceki yurtlarından kopardı ve böylece onların tekrar bir araya gelerek büyük bir güç olmalarını engelledi. Örneğin, Bahreyn'i elinde tutan Tağlib⁶⁰ kabilesinin bir kısmını Darin⁶¹ mıntikasına, bir kısmını

⁵⁸ Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, California, 1997, s. 61; Askerî, *a.g.e.*, s. 47.

⁵⁹ Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 643.

⁶⁰ Adnan'a dayanan Vâil b. Rabi'den bir kabiledir. Kabilenin kurucusu Tağlib'in Ganm, Evs ve İmran adlarında üç erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Kabilenin ana vatani el-Cezire bölgesinin Sincâr ve Nusaybin yakınlarında idi. Onların bu yurdu Diyâru Rabi'a olarak adlandırılmaktaydı. Kabilenin Bizans'a yakın olması sebebiyle mensupları din olarak Hıristiyanlığı seçmişlerdir. Cahiliye dönemi şairlerinden olan ve bin beytlik mu'allekat'ı (Kâbeye asılan) bulunan Amr b. Kelsûm bu kabile mensuplarındandı. Bakır, *Hire*, s. 133; Hamidullah, *a.g.e.*, c. I, s. 395.

⁶¹ Farsça eski manasına gelen Darin, Bahreyn'in en meşhur limanlarından biriydi. Denizde olan bu adanın, sahile olan uzaklığı bir gün bir geceydi. Bu liman şehri özellikle Hindistan taraflarından getirilen Misk ve İtriyat çeşitleri ile adını duyurmuştu. Hamevî, *Mu'cem*, c. II, s. 432. Ayrıca geniş bilgi için bkz; Hammad Muhammed b. Seraî, *el-Alâkatu'l-Hadâriye Beyne Mıntikatî'l-Halici'l-Arabî ve Şibhi'l-Kârretî'l-Hindiyye ve Cenubi Şarkî Asyâ*, Riyad, 2006, s. 39-41.

ise el-Hat⁶² bölgesine yerleştirdi. Yine, Bekr b. Vail kabilelerinden bir kısmını Kirman'a, Beni Hanzala kabilesini, Fars sahillerindeki Ahvaz bölgesinin el-Remliyye mıntikasına, Abdülkays ile Temim oğullarından bir kabileyi ise Basra Körfezi'nin Arap sahillerinde yer alan Hecer (Bahreyn) şehrine nakletti⁶³. Böylece Şapur Körfezin batı yakasını da Sâsânî topraklarına katarak burayı bir iç deniz haline getirerek Arapları tamamen itaati altına almış oldu⁶⁴. Bu bölgeleri ele geçiren Sâsânîliler bu bölgenin ticarî faaliyetlerine ek olarak ekonomik anlamda inkişafını sağlamak için tarım alanları oluşturdular ve uzun sulama kanalları yaptılar⁶⁵.

Şapur, Basra Körfezi'nin ticarî bağlantılarına sahip olma siyasetini Irak yönünde de devam ettirdi. Nitekim Şattu'l-Arap yakınlarında Firuzşapur kentini kurarak burada Arap kabilelerini ikamet ettirdi. Daha sonra bu şehre, kasten Arapça Enbâr ismini vererek Arapların bu şehri sahiplenmesini sağladı⁶⁶. Bu şehir gerçekten de kısa zaman içinde her bakımdan (yiyecek, içecek, silah... vb) bir ambar haline getirildi⁶⁷. Gerek Enbâr şehri ve gerekse de Şapur'un desteklemiş olduğu diğer şehirler, Körfez ticaretinde payı olan önemli merkezler haline geldi. Nitekim Şapur körfezde yaşayan Arapların, gemilerin yüklenmesinde ve ticarî eşyaların Fars gemileriyle nakledilmesinde pay almalarının; Hindistan, Seylan⁶⁸, Arap Yarımadası ve Irak bağlantısının sağlanması için vazgeçilmez bir zorunluluk olduğuna

⁶² Bahreyn'de bir ada olup, özellikle bu şehre nisbet edilen mızraklarıyla ün salmıştı. Lebid İbrahim Ahmed, "İslam Ortaçağında Basra Körfezinin Tarihsel Kaynakları" (çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 629.

⁶³ Taberî, *Tarih*, c. II, s. 75; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 640. Askerî, *a.g.e.*, s. 47-48.

⁶⁴ Ahmed b. İshâk b. Cafer Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakûbî*, (nşr. Muhammed Ali Baydoun), c. I, Beyrut, 2002, s.198; Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 210; İbnü'l-Belhi, *a.g.e.*, s. 67, 68; A. Rafî Hakikat, *Tarih-i Kûmis*, Tahran, 1362, s. 60; P. M. Sykes, *a.g.e.*, c. I, s. 445.

⁶⁵ Wilson, *a.g.e.*, s. 83.

⁶⁶ Bu şehre Araplar döneminde Enbâr denmesinin nedeni, bu şehrin tahıl ambarı olarak kullanılmasından kaynaklandığı da söylenmektedir. Bkz; Hamevî, *Mu'cem*, c. I, s. 305-306.

⁶⁷ Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 640-644.

⁶⁸ Hindistanın güneydoğu ucunda Hind Okyanusu üzerinde bulunan bir adadır. Doğu Afrika ve Güney Asya arasında, okyanus yolunun üzerinde bulunduğu için tüccarların tabii bir uğrak yeri olmuştur. Ülkenin târihi M.Ö. 3000 yıllarına kadar uzanmaktadır. Adanın ilk olarak ismi Yunanca "Bakır renkli" demek olan Toprobane idi. Arap fetihlerinden sonra, Arapça "Beklenmedik şeylerin ülkesi" anlamına gelen Serendip denildi. Sonraları 1972 yılına kadar kullanılacak olan Seylân ismini aldı. Bu tarihten itibaren "Debdebeli, şaşaalı ülke" anlamına gelen, Sri Lanka, ülkenin bugünkü resmi ismi oldu. Kaynaklarda, bütün insanların babası olan Hz. Âdem aleyhisselâmın, Allahü teâlâ tarafından, Cennetten bu (Serendip, Seylân, Sri Lanka) adaya indirildiği söylenmektedir. Bkz; Kazvîni, *Âsâr*, s. 43; Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı* (Türkçe trc. Murat Ağarı), İstanbul, 2008, s. 61; Hemedani, *Muhtasar*, s. 10; Ya'kûbî, *Tarih*, s. 30; Mes'ûdî, *Mürûc*, c. I, s. 30-31; Taberî, *a.g.e.*, c. I, s. 121; Süleyman Hayri Bolay, "Adem", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, s. 363.

kanaat getirdi. Bu nedenle körfezdeki ticarî yolların güvenliğini sağlamak amacıyla Sâsânî donanmasını daha da geliştirme yoluna gitti⁶⁹.

II. Şapur yönetiminin sona ermesinin ardından, Arap kabileleri körfezin ticaret yolları üzerindeki eski konumlarını tekrar kazanma çabasına girdiler. Çünkü Araplar bu bölgedeki güçlerinin ve konumlarının farkındaydılar. Eyâd kabileleri, Fırat'ın batısındaki topraklarına tekrar geri dönerek kardeşleri Bekr b. Vail kabilesine katıldılar. Mes'ûdî, Eyâd kabilesi şairlerinden birinin; “*Toprağa, atlara ve her türlü nimete de sahibiz*” diyerek kendi kabilesinin servet ve zenginliğini dile getirdiği şiirinde, II. Şapur'a rağmen ne kadar rahat hareket ettiklerini ifade etmektedir⁷⁰. Sâsânî Devleti Körfez bölgesindeki Arapları kontrol altında tutabilmek amacıyla Hire merkezli Lahmî Araplarıyla çok iyi münasebetler kurmuşlardı. Çünkü merkezdeki yönetimin iç işlerine müdahale edebilme ve kendi aleyhlerinde alınacak olan birtakım kararların önüne geçebilme fırsatını ancak bu Arapların gücü sayesinde yakalıyorlardı. Sâsânîlerin körfez üzerinde serbest ticaret yapma yetkisini vermiş oldukları Lahmîlerle güçlü münasebetleri vardı ve onların hükümdarları bile Sâsânî Devleti tarafından atanmaktaydı⁷¹. Kaynakların zikrettiğine göre, Hire hükümdarlarından I. Munzir (418–462), Sâsânî yönetimine karşı zıt tutumuyla bilinen Behram Gur'a yardım edince, dönemin İran hükümdarı bunu engellemek için harekete geçmişti⁷². Sâsânîlerin Kuzey Mezopotamya pazarlarına giden ticaret yolları üzerinde ciddi bir Arap Hatara⁷³ tehlikesi bulunmaktaydı. Bunun yanında Romalıların Akdeniz sahil kentleri ticaretini tehdit eden ve Akdeniz Basra arasındaki ticaret yollarının güvenliğini tehlikeye düşüren Suriye toprakları üzerinde

⁶⁹ Askerî, *a.g.e.*, s. 42; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 639; Şakir, *a.g.e.*, s. 71; Said Ahmet Sami, *Tarihu Halici'l Arabî min Akdemi'l Usûr hattâ Tahriri'l Arabî*, Basra, 1985, s. 42-45.

⁷⁰ Mes'ûdî, *a.g.e.*, c. I, s. 260-261.

⁷¹ A Hüseyin Zerrinkoob, *Do Karn-ı Sükût*, Tahran, 1378, s. 31; M. Cevad Meşkür, *a.g.e.*, s. 88; Sâsânî Bizans ilişkilerinde Arapların önemli bir konumu vardı. Irak Arapları olan Lahmî Hanedanı Bizans'a karşı Sâsânî devleti ile ittifak halindeyken; Suriye Arapları olan Gassaniler ise Sâsânîlere karşı Bizans ile ittifak halindeydiler. Her iki devlet de ittifak halinde oldukları Araplara siyasî ve ekonomik ayrıcalıklar tanımışlardı. Bkz. Aleksander A Vasiliev, *History of the Byzantine Empire, 324–1453*, c. I, Canada, 1952, s. 201.

⁷² Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 71; Mes'ûdî, *a.g.e.*, c. I, s. 261; Askerî, *a.g.e.*, s. 49.

⁷³ Hatara Arapları, Ninova yakınlarında antik Hatra şehri merkez olmak üzere Pers imparatorluğu döneminde kurulmuş bir krallık olmakla beraber ele geçirilmesi oldukça güç sarp kalelere sahiptiler. Bu şehir başkent Tisfun ile kuzey Mezopotamya'nın merkezi Nisibis arasında transit geçiş yolu üzerinde olmasından dolayı önemli bir konuma sahipti. Bkz. Ahmet Altungök, *a.g.e.*, s. 34 (312 nolu dipnot); Winter, *a.g.e.*, s.19.

meskûn olan Palmira⁷⁴ Arapları ciddi bir tehlike arz etmekteydi⁷⁵. Bundan dolayı her iki devlet ticaret yolları üzerinde bulunan bu iki Arap ülkesini ortadan kaldırarak Basra'ya açılan ticaret yollarını güven altına almış oldular.

Sâsânîler, körfez Araplarıyla olan derin ilişkileri sayesinde; hem kendi nüfuslarındaki bölgelerin iç işlerine müdahale edilmesinin önüne geçtiler, hem de Bizanslılar karşısında bölgedeki önemli ticaret yollarının kontrolünü ellerinde tutmayı başardılar. Özellikle Hîre Arapları, Bizanslıların Şam bölgesindeki Arap kabilelerini kendi yönetimine almasını ve Basra Körfezi'nin ticarî bağlantılarına saldırmalarını engellediler. Şam'ın güneyinde yer alan Gassani⁷⁶ yerleşim yerleri Bizanslıların kontrolü altındaydı ancak Hîre'li yöneticilerin Gassan Araplarıyla yapmış oldukları antlaşma sonucu bölgedeki ticaretin kontrolünü ele geçirmek isteyen Bizanslılar bu emellerini gerçekleştiremediler. Bu antlaşmanın sonucunda doğu ticaretinin yegâne egemen gücü olan Sâsânîler, Akdeniz'in doğu ticaret bağlantısını kontrol altına aldıkları gibi Bizans ekonomisi üzerinde de söz sahibi oldular⁷⁷.

I. Hüsrev döneminde Bizans ile Sâsânî arasındaki Uzak Doğu ticareti ile ilgili anlaşmazlıklardan dolayı, Sâsânî devletinin ticaret yollarını kapatmaları üzerine Bizanslılar müttefikleri olan Etiyopyalılar aracılığı ile Kızıldeniz-Hint Okyanusu ticaretini geliştirme yoluna gittiler⁷⁸. Sâsânîlerin bölge üzerindeki hâkimiyetleri nedeniyle Bizans imparatorluğu, körfez bölgesinin dışında yeni ticaret yolları aramak mecburiyetinde kaldı. Bizans tüccarları bu yüzden Kızıldeniz ticaret yollarına göz koydular. Çünkü Kızıldeniz yolu hem Basra Körfezi'ne bir alternatif hem de Sâsânîlerin doğu ticareti üzerindeki hâkimiyetlerini yok etmek için tek kurtuluş çaresiydi. Çok

⁷⁴ Palmira, Roma imparatoru Hadrian tarafından Suriye ve Mezopotamya arasında ticarî bir güney yolu açılması amacıyla kurulmuş bir sınır gümrük şehriydi. Bkz. Beate Dignas, Engelbert Winter, *a.g.e.*, s.19.

⁷⁵ Matthew P. Canepa, *a.g.e.*, s. 25.

⁷⁶ Kahtânîler'in Kehlân koluna mensup olup, III. Yüzyıl başlarında Yemen'den Suriye'ye göç eden Arap kökenli Gassân kabilesi tarafından 200-636 yılları arasında kurulan Hristiyan Arap hanedanıdır. Hanedanlığın kurucusu ve ilk hükümdarı, Cefne b. Amr Muzeykiyâ b. Amr Mâüssemâ'dır. Bu beyliğin hükümdarları, Yemen Sebe uygarlığı ile Suriye ve Bizans uygarlığını kaynaştırarak mükemmel mimari eserler meydana getirmişlerdir. Onların bu çabaları sonucunda saraylar, evler, zafer takları, su kemerleri, kiliseler, hamamlar ve tiyatrolar inşa edilmiştir. Kasru'l Müşettâ ve Kasru'l Ebyaz anılan eserlerin en belirgin örneklerini teşkil etmektedirler. Bakır, *Hîre*, s. 119; Ahmet Ağırakça, "Gassaniler", *DİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, s. 397-398.

⁷⁷ Askerî, *a.g.e.*, s. 50; Adevî, *a.g.e.*, s. 6-7.

⁷⁸ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996, s. 8.

geçmeden Bizans kralı I. Justin (518–527), Kızıldeniz bölgesini ele geçirmek için önemli adımlar attı. Kral I. Justin'in bu adımları atmasında, Arap Yarımadası'nın güney ucunda bulunan Yemen Araplarıyla, bu bölgede hâkimiyet kurmak isteyen Yahûdilerin kışkırttığı Necran Arapları arasındaki iç mücadeleler etkili oldu. Bu mücadelelerin temel nedeni; Yemen'in Yahûdi asıllı hâkimi Zûnuvas'ın buradaki halklara dinlerini değiştirme hususunda baskı yapmasıydı. Himyer⁷⁹ (Yemen) Kral'ı Tubba' Esed Ebu Kerb, bir defasında Medine'yi ziyaret etti ve oradaki Yahûdilerle temas kurarak, dinini değiştirip Yahûdi oldu. Beni Kurayza'dan (Yahûdilerin Medine'deki kollarından biri) iki Yahûdi âlim yanına alarak Yemen'e geri dönen kral, böylece Yahûdiliği burada yaymaya başladı. Onun ölümünün ardından ise yerine geçen oğlu Zûnuvas, Necrân'ı (Arabistan'ın güneyinde Hıristiyanların en kuvvetli merkezlerinden biriydi) ortadan kaldırmak için hücum ederek oranın halkını Yahûdi olmaları için zorladı. Zûnuvas, Necran'ı ele geçirdikten sonra halkı Yahûdiliğe davet edince halk bu daveti reddetti. O da bundan dolayı birçok kimseyi, ateş dolu hendeklere atarak yaktı ve birçoğunu da katletti. Necran ahalisinden bir şahıs rivayete göre Rum Kayseri'ne gitti, yine bir başka rivayete göre ise Habeşistan (Etiyopya) Kralı Necaşi'ye giderek, bu zulmü ona anlattı. Birinci rivayete göre Bizans hükümdarı Habeşistan Kralına mektup yazdı. İkinci rivayete göre ise, Necaşi, Bizans hükümdarına deniz kuvvetleri göndermesi için ricada bulundu. Sonunda Necaşi, Uryat isimli bir komutanın emri altında 70.000 askerî Yemen'e gönderdi. Zûnuvas öldürülerek Yahûdi hâkimiyeti ortadan kaldırıldı ve Yemen Habeşistan sınırlarına dâhil edildi. Tüm bunların neticesinde Bizans tüccarlarının Kızıldeniz yoluyla Hindistan'daki doğu ticâret kaynaklarına doğrudan ulaşmalarını sağlayacak imkânlar elde edilmiş oldu⁸⁰. Kral Justin, Habeşistanlılara, Hintlilerden özellikle ipek alarak bunları Bizanslı tüccarlara satmalarını ve böylece süreklilik arz edecek olan bir kâr elde etme görevini yükledi. Bu sayede Bizans mallarını Farslılara göndermek zorunda kalmayarak Kızıldeniz yolu üzerinden kendi ticarî faaliyetlerini gerçekleştireceklerdi⁸¹.

⁷⁹ Kahtan'a dayanan Sebe' oğullarına bağlı bir kabile olup, Kabilenin atası Himyer b. Sebe'in, Zeyd, Arîb, Mesrûh, Vâil, Umeyrkerib, Ersâ', Mürre, Dermâ adlarında sekiz erkek çocuğu vardı. Yemen'de hüküm süren et-Tebâbi'a kralları Himyer kabilesinden idiler. Abdülhalik Bakır, *Hire*, s. 118.

⁸⁰ Askerî, *a.g.e.*, s. 50-51; Adevî, *a.g.e.*, s. 6-7; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989, s. 97-98; Huzayyin, *a.g.e.*, s. 132-133; Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 80-85.

⁸¹ Bekr, *a.g.e.*, s. 103; Muhammed Salim, *İzmihlalu'l-İmparatoriyyeti'r-Rumaniyye ve Sukûtuha*, c. II, Kahire, 1969, s. 427-428; Archibald Lewis, *el-Kuvval Bahriyye ve't Ticariyye fi Bahrul Mutevassıt*, (trc. Ahmed Muhammed İsa), Kahire, 1960, s. 52.

Bunun neticesinde 570 yılında Sâsânî hükümdarı Anuşirvân, büyük bir donanmayı Yemen üzerine yollayarak Yemen'i Bizanslıların müttefiki olan Etiyopyalılardan (Habeşistan) geri aldı⁸². Böylece Sâsânîler Bizanslıların oluşturmak istedikleri yeni ticaret yolunu tıkayarak Bizans ekonomisini olumsuz olarak etkilediler⁸³. Deniz yoluyla Bizans'a ve oradan Avrupa'ya giden Çin ipeği Sâsânî ipeği üzerinde olumsuz bir etki bırakıyor ve Sâsânî ipeğinin değerini düşürüyordu⁸⁴. Böylece Sâsânîler hem Bizans ile Hindistan ve Çin arasındaki gemi trafiğini kontrol altına almış hem de kendi ipek ticaretini korumuş oldu. Sâsânîler, Yemen'i işgal etmekle Babu'l-Mendeb deniz yolu trafiğini artık kendi kontrolleri altına almış bulunuyorlardı⁸⁵. Bu gelişmeyle birlikte, Arap Yarımadası ticarî açıdan Sâsânî pazarı haline gelmiş ve bu Yarımada etrafındaki liman kentleri artık Sâsânîlerin kontrolüne geçmiştir. Nitekim Yemen, Umman ve Arap Yarımadası'ndaki limanların Sâsânî ticaretinde önemli bir yeri bulunmaktaydı. Sâsânî devleti, Arap Yarımadası üzerindeki kontrolü sayesinde Kızıldeniz, Umman Denizi ve Hint Okyanusu deniz ticareti trafiğini tam olarak kontrol altına almayı başarmışlardır⁸⁶. Kızıldeniz üzerinde bulunan limanlar ve özellikle Mısır limanları Uzak Doğu'ya yapacakları seferler için artık Sâsânî denetiminden geçmek zorunda kalacaklardı⁸⁷.

Sâsânîler kazandıkları zaferin ve Yemenlilerin yardım coşkusuyla adeta sarhoş olarak körfez Araplarıyla sürdürmeleri gereken dostane ilişkinin önemini unuttular. Böylece körfez Araplarına karşı gömmüş oldukları kinleri yeniden ortaya çıktı ve tekrar Araplardan kurtulma yollarını aramaya başladılar. Özellikle Körfezin kuzeyine hâkim olan Hîre Araplarının yerleşim yerleri birinci hedef oldu ve buranın Arap yöneticisi Sâsânî hükümdarı tarafından öldürülerek onun yerine Farslı bir yönetici tayin edildi. Böylelikle hem körfezin kuzeyi hem de Dicle ve Fırat nehirlerinin güney kesimleri tekrar Sâsânîlerin kontrolü altına girdi. Bunun ardından Sâsânîler Basra Körfezi'nin hâkimi durumundaki Arap kabilelerine karşı toplu bir hücum siyaseti gütmeye başladı. Necid ile Basra Körfezi'nin Arap sahilleri boyunca uzanarak Fırat'ın güney vadilerine kadar inen bir bölgeye hâkim

⁸² Arnold Wilson, *a.g.e.*, s. 9.

⁸³ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, s. 25.

⁸⁴ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997, s. 196.

⁸⁵ David Whitehouse, Andrew Williamso, *a.g.e.*, s. 44; Hans Wilhelm Haussig, *a.g.e.*, s. 196; Pius Malekandathil, *a.g.e.*, s. 4.

⁸⁶ Arnold Wilson, *a.g.e.*, s. 60.

⁸⁷ Ahmet Altungök, *Sâsânî Devleti*, s. 237. Ayrıca bkz; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, s. 25; Lombard, *a.g.e.*, s. 103; Frank Caso, *a.g.e.*, s. 52; Hourani, *a.g.e.*, s. 44; Benjamin-Karen Foster, *a.g.e.*, s. 179; Malekandathil, *a.g.e.*, s. 4.

olan Bekr b. Vail kabilesi ise bu bağlamda ilk hedef oldu⁸⁸. Böylelikle Körfez bölgesi bir kez daha Araplar ile Farslıların çekişmesine sahne oldu. Hz. Peygamber'in risalet görevine başladığı dönemde Sâsânî devletinin başında II. Hüsrev bulunmaktaydı ve bu devletin egemenlik alanı Basra Körfezi'nin yanında Umman Denizi ve Aden Körfezi'ni içine alacak şekilde Kızıldeniz'e kadar ulaşmıştı⁸⁹. İslam'ın doğuşuna kadar aynen devam eden bu durum, İslamiyet'in buradaki Araplara nüfuzlarını ve egemenliklerini süreklilik arz edecek bir şekilde geri vermesiyle son bulmuştur⁹⁰. Sâsânîler döneminde Basra Körfezi kıyısında bulunan limanların inkişafı ve buraların zengin birer ticaret kentleri haline dönmeleri, Sâsânîlerin yıkılmasından sonra Müslüman Arapların körfez üzerinde kısa zaman içerisinde hâkimiyet kurmaları ve buradaki zenginliklerin Arapların eline geçmesi ile son bulmuştur⁹¹.

SONUÇ

Konumu itibariyle eski çağlardan itibaren en önemli ticaret yollarından biri olarak; Çin, Hind, Yemen, Umman, Bahreyn, Sümer, Akad, Babil, Asur, Kenan ve Mısır gibi birçok medeniyeti birbirine bağlayan Basra Körfezi, dönemselsel iniş çıkışlara rağmen, eski çağlardan itibaren gerek doğunun (Uzak Doğu) aranılan mallarının batıya nakli, gerekse Doğu Afrika ve Akdeniz bölgesinden (Avrupa) doğu istikametine gidecek olan ürünlerin sevkiyatında, sürekli istifade edilen bölgelerden biriydi. Erken ortaçağlarda dönemin iki büyük gücü olan Sâsânî ve Bizans Devletleri için Uzak Doğu ticaretinin vazgeçilmezlerinden birini Basra Körfezi ticareti oluşturmaktaydı. Doğu ile batı arasında gerçekleştirilen söz konusu ticâret, kıyılarına çöllerin ve dağların hâkim olduğu, nüfus yoğunluğunun ise bazı bölgelerde yok denecek kadar az olduğu Basra körfezi bölgesine önemli bir canlılık kazandırdı. Bu sayede yaşanan ticarî hareketlilik, bu verimsiz coğrafyayı ekonomik anlamda cazip bir hale getirdi. Dolayısıyla Basra Körfezi

⁸⁸ Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 123 vd.

⁸⁹ Arnold Wilson, *a.g.e.*, s. 60; Sâsânî Devleti Arap Yarımadasının tamamını verimsiz topraklarının çokluğu gibi ekonomik sebeplerden dolayı ele geçirmek istemiyordu fakat bu yarım ada içerisinde cereyan eden olaylara müdahale etmekten de geri durmuyordu. Nitekim Hz. Peygamberin Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev'i İslam'a davet etmesi üzerine Sâsânîlerin Yemen valisi Badan, Hz. Peygamberi tutuklamak için görevlendirilmiştir. Bkz. İbnü'l-Belhi, *a.g.e.*, s. 106.

⁹⁰ Askerî, *a.g.e.*, s. 53.

⁹¹ Batılı tarihçilerin, körfez üzerindeki ticarî faaliyetlerin ve özellikle inci-mercan ticaretinin Araplar üzerindeki etkisinden dolayı bu mücevheratın Kuran'daki ayetlere bile konu olduğu hakkında fikirler yürütmelerine sebep olmuştur. Bkz; Robert Carter, *a.g.m.*, s. 145.

coğrafyası tarih boyunca bölge denizciliğini elinde tutmak isteyen siyasî iktidarların yoğun ilgi ve teveccühlerine mazhar oldu. Zira bölge üzerinde siyasî hâkimiyet kurma isteği, büyük ölçüde Basra Körfezi'ndeki deniz taşımacılığının ve bu deniz yolu güzergâhı boyunca gerçekleştirilen kârlı ticâret imkânlarının kontrol ve emniyet altına alınma ihtiyacından kaynaklanıyordu. Bu deniz ticareti trafiğini elinde bulundurmak isteyen Sâsânî ve Bizans Devleti ile körfezin doğu ve kuzey taraflarında yaşayan Araplar arasında ciddi çatışmalar ve siyasî mücadeleler meydana geldi.

Basra Körfezi üzerindeki Sâsânî hâkimiyeti Bizans devletini Kızıldeniz'e komşu olan Afrika ülkeleri ile siyasî münasebetler kurmaya ve Uzak Doğu'ya giden farklı ticaret yolları ihdas etmeye sevk etti. Buna ek olarak Bizanslılar, Suriye Arapları ile Basra Körfezi doğusunda yaşayan farklı Arap kabilelerini Sâsânîlerin Basra Körfezi üzerindeki ekonomik çıkarlarını sekteye uğratması noktasında kullanmaya çalıştılar. Bunun yanında Körfez üzerindeki ticarî ve siyasî üstünlüklerini kaybetmek istemeyen Arap toplulukları da Sâsânîlerle çok ciddi siyasî ve askerî mücadele içerisine girdiler. Ancak milli birlik ve beraberlikten yoksun olan bu topluluklar Sâsânîlere karşı giriştikleri bu üstünlük yarışından zararlı çıkmışlardır. Basra Körfezi'ne yönelik bu tarihi ilgi ve teveccühün en önemli yansıması, bu denize verilen isim çeşitliliğinde görülmektedir. Öyle ki Basra Körfezi'ne isnat edilen isimlerin bir kısmı bu denizin bağlantısı olan bölgeleri ve sahip olduğu özellikleri ön plana çıkarırken, diğer bir kısmı ise bu denize sahip olmak isteyenlerin arzusunu ortaya koymaktadır. Uzak Doğu'ya (Hind, Çin ve Doğu Hind Adaları) gidecek olan gemilerin çıkış noktasını teşkil etmenin yanı sıra Doğu Afrika, Orta Karadeniz, Güney Avrupa, Irak, Şam, Yemen, Hicaz, Mısır arasındaki direkt bağlantılı halkayı da teşkil eden Basra Körfezi, çok sayıda topluluğu belli bir tanışıklık ve ilişki seviyesine çıkararak, uluslararası bir boyut kazanmıştır.

KAYNAKLAR

ADEVİ, İbrahim Ahmet; *ed-Devletu'l İslamiyye ve İmparatoriyye Rum*, Kahire, 1958.

AĞIRAKÇA, Ahmet; "Gassaniler", *DİA*, c. XIII, İstanbul, 1996.

AHMED, Lebîd İbrahim; "İslam Ortaçağında Basra Körfezinin Tarihsel Kaynakları" (çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008.

ALİ, Cevâd; *el-Mufasssal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, c. I-X, Beyrut, 1968.

ALTUNGÖK, Ahmet, *Siyasî, İdari, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2012.

ASKERÎ, Süleymân İbrahîm, *et-Ticâre ve'l Milahe fî'l Halici'l-Arabî fî Asri'l Abbasî*, Kuveyt, 1998.

BAKIR, Abdülhalik; “Erken Ortaçağlarda Irak’ın Meşhur Şehri el-Hîre”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. VI, sa. 2, Elazığ, 2010.

BİLGE, Mustafa L.; “Ahvaz”, *DİA*, c. II, İstanbul, 1989.

BOLAY, Süleyman Hayri; “Adem”, *DİA*, c. I, İstanbul, 1988.

CANEPA, Matthew P, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sâsânîan Iran*, Los Angeles, 2009.

CARTER, Robert, “The History and Prehistory of Pearling in the Persian Gulf”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* V. 662, Leiden, 2005.

CÜNEYDİ, Feridun Cüneydi, *Tarih-i Mühendisî der İran*, Nişabur, 1376.

DARYAEE, Touraj, “The Persian Gulf Trade in Late Antiquity”, *Journal of World History*, V. 14, No. 1, Hawai, 2003.

, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, V. 30, No. 3, Duke University Press, 2010.

DİGNAS, Beate-Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity Neighbours and Rivals*, Cambridge University Press, New York, 2007.

DURANT, Will, *Tarih-i Temeddün*, (Trc. Ebu Talib Sarihi), Sazman-ı Amuzeş-i İslamî, Tahran, 1398.

GOLİ, Ali; KİANİPOUR, Manizheh, “The Persian Gulf in Historical Documents (BC to 18th Century)”, *Cartographie Historique du Golfe Persique*, (Edts: M. Taleghani-D. Silva Couto), Tahran, 2006.

ĞULEB, Muhammed Seyyid; *et-Ticare fî Asri mâ Kable'l-İslam*, Riyad, 1974.

HAKİKAT, Rafi, *Tarih-i Kûmis*, Tahran, 1362.

HAMEVÎ, Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût; *el-Mucemü'l-Büldân*, c. I-VI, Beyrut, 2008.

HAMİDULLAH, Hamidullah; *İslam Peygamberi* (çev. Salih Tuğ), c. I-II, Ankara, 2003.

HASAN, Hadi, *Sergüzeşti Keştiranî İraniyân*, (trc. Ümid İktidarı), (Yrz, Trz).

HASAN, İbrahim Hasan; *Târîhu'l-İslâm: es-siyâsî ve'd-dîni ve's-sekâfî*, c. I-IV, Kahire, 1976. (Türkçe trc. İsmail Yiğit, *İslâm Tarihi: Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*, c. I-VI, İstanbul, 1988).

HAŞİMÎ, Rıza Cevad; *et-Tarih ve Asâru'l-Halici'l-Arabî*, Bağdat, 1985.

HAUSSÎG, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997.

HEMEDANÎ, Ahmed b. Muhammed b. Fakîh; *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân* (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1967.

HINZ, Walther; *İslamda Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990.

HİŞAB, Yahya; *İran Fi Ahdul Sasanîyyin*, Kahire, 1957.

HİTTÎ, Philip K. ; *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), c. I-IV, İstanbul, 1989.

HOURANÎ, George F, *Arab Seafaring*, New Jersey, 1995.

İBN HURDÂZBÎH, Ubeydullah b. Abdullah (300/913); *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Leiden, 1967, (Türkçe trc. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, İstanbul, 2008.)

HUZAYYİN, Suleyman; *Arabian and the far East*, Kahire, 1942.

İSTAHİRÎ, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, 1961.

İBNU'L BELHÎ, *Farsname*, (Tsh. Guy Le Strange, R. E. Nikolsen), Tahran, 1339.

İBNÜ'L-BELHÎ, "Farsnâme", (çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008.

İBN SERAÎ, Hammad Muhammed, *el-Alâkatu'l-Hadâriye Beyne Mintikatî'l-Halici'l-Arabî ve Şibhî'l-Kârretî'l-Hindiyye ve Cenubi Şarkî Asyâ*, Riyad, 2006.

KAZVÎNÎ, Zekeriyya b. Muhammed; *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969.

LEWÎS, Archibald R. ; *el-Kuvval Bahriyye ve't-Ticarîye fî Bahrî'l Mutevassıt*, (trc. Ahmed Muhammed İsa), Kahire, 1960.

MAKDÎSÎ, Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr; *Ahsenü't tekâsîm fî mâ'rifeti'l-ekâlîm*, (nşr. . Muhammed Ali Baydoun), Beyrut, 2003.

MALEKANDATHÎL, Pius, *Maritime, India: Trade, Religion and Polity in the Indian Ocean*, New Delhi, 2010.

MEŞKÜR, Cevad, *Tarih-i İnan Zemin*, Tahran, 1366.

MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000.

MÜCTEHİDZÂDEH, Pirus, “The Persian Gulf in the Geographical Views of the Ancient World”, *Cartographie Historique du Golfe Persique*, (Edts: M. Taleghani-D. Silva Couto), Tahran, 2006, s. 11-12.

NEFİSÎ, Said, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran, 1331hş.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996.

REİSNEYA, Rahim, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran, (Trz).

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Dînar”, *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Dirhem”, *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994.

SALİM, Muhammed; *İzmihlalu'l-İmparatoriyyeti'r-Rumaniyye ve Sukûtuha*, c. I-III, Kahire, 1969.

SAMÎ, Said Ahmet; *Tarihu Halici'l Arabî min Akdemi'l Usûr hattâ Tahrîri'l Arabî*, Basra, 1985.

SHAHİD, İrfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, C. 1, Harvard University Press, 1995.

SYKES, P. M, *A History of Persia*, C. 1, London, 1915.

ŞAKİR, Muhammed; *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, Amman, 2003.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (310/922); *Tarih-i Taberî Tercemesi*, c. II, Konya, 1982.

VASİLİEV, Aleksandr A, *History of the Byzantine Empire, 324–1453*, C. 1, Canada, 1952.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshâk b. Cafer (292/905) ; *Târihu'l-Yakûbî*, (nşr. Muhammed Ali Baydoun), c. I-II, Beyrut, 2002.

YILDIRIM, Taner; *Abbasîler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticâret*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2012.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000.

ZERRİNKOOB, A. Hüseyin, *Do Karn-ı Sükût*, Tahran, 1378.

WALKER, Joel, *The Legend of Mar Qaedagh, Narrative and Christian Heroism in Late Antique Irak*, Los Angeles, 2006.

WHITEHOUSE, David; WİLLIAMSON, Andrew, “Sâsânîan Maritime Trade”, *Iran*, (The British Institute of Persian Studies), V. XI, London, 1973.

WİLSON, Arnold, *The Persian Gulf*, New York, 2011.